

Mortuòria

L'EVOLUCIÓ DE LES DOCTRINES EN LA HISTORIA DE LA FILOSOFÍA DE JAUME BALMES

ANDREU GRAU I ARAU
Universitat de Barcelona

The evolution of the doctrines in the History of Philosophy by Jaume Balmes

L'article mostra la importància del capítol sobre la història de la filosofia en la *Filosofia elemental* de Balmes. S'analitza el tractament que fa Balmes de les doctrines d'origen oriental (emanantisme, panteisme i atomisme), i la importància que dóna a Ciceró i les doctrines errònies en el món grec (ateisme, sensualisme, materialisme, idealisme, escepticisme, hedonisme i eclecticisme). Balmes posa molt d'interès en l'estudi de la filosofia cristiana i medieval; destaca el treball sobre Sant Tomàs i dels moderns Descartes i Leibniz. Finalment s'entra en la problemàtica del «progrés» en la història.

Paraules clau: Jaume Balmes, platonisme, aristotelisme, escolàstica, progrés i veritat.

The article shows the importance of the chapter about the history of philosophy in the Elemental Philosophy by Balmes. It analyses the way in which Balmes deals with the doctrines of oriental origin (immanentism, pantheism and atomism), and the importance he gives to Cicero and the mistaken doctrines in the Greek world (atheism, sensualism, materialism, idealism, scepticism, hedonism and eclecticism). Balmes shows great interest in the study of Christian and medieval philosophy; he highlights the work on Saint Thomas and of the modern Descartes and Leibniz. Finally he enters into the problem of "progress" in history.

Keywords: Jaume Balmes, Platonism, Aristotelism, scholastic, progress and truth.

1. La *Historia de la filosofía* en el *Curso de filosofía elemental*

La *Historia de la filosofía* és la part amb què Balmes conclou el *Curso de filosofía elemental* de 1847. Amb una actitud gairebé comuna a tots els grans pensadors del segle XIX, el vigatà considerarà que, difícilment, hom tindrà una idea justa de la filosofia si no coneix la seva història; ara bé, també, en aquesta línia intel·lectual, sostindrà que no és possible entendre la història si, abans, no s'ha estudiat filosofia. Balmes vol deixar clar que ha anat pel camí correcte fent de la història el complement i no el principi d'un curs de filosofia dividit en tres grans parts: lògica, ètica i metafísica.¹

Per a Balmes, la història de la filosofia «es la historia de las evoluciones del espíritu humano en su porción más activa, más agitada, más libre: no hay una sola órbita, sino muchas y muy diversas e irregulares; si se les quiere dar contornos demasiado precisos, hay peligro de desfigurarla; en objetos de suyo expansivos, indefinidos, vagos, retratar con holgura es retratar con verdad».² Balmes

1. BALMES, Jaume. *Curso de Filosofía elemental. Historia de la filosofía*. Barcelona: Imprenta del Diario de Barcelona, 1921, p. 5. [D'ara en endavant: HF.]

2. HF, p. 6.

identifica els grans pensadors i corrents de la història de la filosofia amb una sèrie de doctrines, positives i negatives, que, amb variacions destacables, veu sempre presents des dels orígens, en el món oriental, fins al seu temps, en terres europees.

2. Doctrines d'origen oriental

Qui creu que només es fa filosofia a les «escoles» té, segons Balmes, una visió apocada de la història de la filosofia, Així, ens recorda que a l'Índia, a la Xina, a Pèrsia, a Caldea, a Egipte i a la Grècia presocràtica no hi havia hagut cap mena de forma d'escola.³ La importància no està en la institucionalització de la filosofia, sinó en la capacitat de poder arribar, amb tota certesa, a les veritats fonamentals sobre l'home, el món i Déu, fet que, en el món antic, restaria reservat exclusivament a la filosofia cristiana.

Els sis primers capítols de la *Historia de la filosofía*, Balmes els dedica al que avui entenem per filosofies o savieses no occidentals. Veu la filosofia de l'Índia com una *especie de teologia*, ja que es presenta com un comentari o exposició de la doctrina religiosa que es troba en els *Vedes*, els seus llibres sagrats.⁴ En la filosofia xinesa, si es deixen de banda les supersticions populars, hom pot trobar-hi també doctrines notables, especialment en el camp de la moral, com molt bé es pot apreciar en els ensenyaments de Confuci i de Meng.⁵ Dels perses, n'exposarà les seves doctrines teològiques i psicològiques, i dels caldeus, en destacarà la seva dedicació a l'astronomia i a l'astrologia,⁶ i el fet que la saviesa sigui quelcom exclusiu de famílies privilegiades de la societat.⁷

Les doctrines filosòfiques acceptables, és a dir, aquelles que són compatibles amb els principis cristians, són: la immortalitat de l'ànima; la gratificació i el càstig en la vida futura; la revelació; i l'existència d'un Déu suprem, per als xinesos i per als perses. Les dues primeres són defensades per indis, xinesos i perses; la tercera, pels dos primers; i la quarta, per xinesos i perses.⁸

En un ordre teològic, Balmes indica que hi ha vestigis del misteri de la Trinitat cristiana en els tres noms que, en els *Vedes*, es donen a Déu, i en les doctrines dels xinesos Laokiún i Lao-Tseu.⁹ Tant Plató com altres filòsofs grecs donen notícia d'aquest misteri, fet que fa suposar que la idea no era del tot desconeguda pels pagans. Molt probablement, els grecs les haurien après en els seus viatges a terres d'Orient.¹⁰

El nostre pensador comença la filosofia clàssica amb l'escola jònica, en la qual troba també posicions que defensen l'existència d'un déu suprem. Jutja positivament la filosofia de Tales de Milet, segons la qual l'aigua és el principi material

3. HF, p. 209: 372.

4. HF, p. 7: 1.

5. HF, p. 15-16: 12-13.

6. Balmes dirà que l'astrologia és una «vana ciencia, por la cual creían poder adivinar la suerte de una persona desde el instante de su nacimiento» (HF, p. 18: 16).

7. HF, p. 17-18: 14-16.

8. HF, p. 16-17: 13-15; p. 13: 10; p. 14: 11; p. 16-17: 13-15.

9. HF, p. 7: 1; p. 11: 8; p. 15: 11.

10. HF, p. 11-12: 8.

de les coses, però no l'eficient, que pertany a Déu: ment o esperit que la fecunda. Només per aquest motiu, el vigatà dirà que aquest filòsof no es pot considerar ateu.¹¹ En la mateixa línia està Anaxàgores: «Admitió dos principios: espíritu y materia; de ésta se forma el mundo físico, pero aquél es quien la dispone y ordena. El mundo no es hijo del acaso ni de una fuerza ciega, sino obra del poder y de la sabiduría de una inteligencia infinita».¹² Si en la filosofia de Tales troba arguments contra l'ateisme, en la d'Anaxàgores, els troba contra el panteisme, ja que mirava Déu com el faedor de tot i el considerava diferent del món. Balmes entén que es tracta d'una vera filosofia que cerca el seu fonament en el primer principi. Tota crítica que hom hi pugui fer des d'altres tendències teològiques serà, doncs, un autèntic elogi: «Cuando, pues, le hagan los panteístas el cargo de que admitía un Dios aislado del mundo, si quieren significar “distinto” del mundo, en vez de disminuir el mérito del ilustre filósofo de Clazomenes, le realzan en gran manera».¹³

Balmes vincula la filosofia de Sòcrates a la d'Anaxàgores: aquell havia estat deixeble d'Arquelau i aquest ho havia estat d'Anaxàgores. «Es preciso —escriu— no olvidar estas circunstancias, para no perder de vista el hilo que une la filosofía de Occidente a la de Oriente. No ignoro que Anaxágoras cultivó especialmente la física, y Sócrates la moral; pero ya hemos visto que la escuela jónica había estado en íntimas relaciones con las de Oriente, y que el estudio del mundo corpóreo no le hacía olvidar el del orden espiritual; del Oriente recibió el Occidente las doctrinas sobre el espiritualismo, la providencia, la vida futura y la inmortalidad del alma en una mansión de premio o castigo».¹⁴ La importància real de Sòcrates, com la de Plató, rau en el reconeixement de l'origen diví del coneixement i de la moral: «Los que se burlaban de Dios, de la religión y de la moral, encontraron un freno en la doctrina de Sócrates, que, apartando la consideración de los demás, ponía la perfección de la filosofía en el conocimiento y culto de la divinidad, en el arreglo de la conducta, y en prepararse para recibir en otra vida el premio de las buenas acciones».¹⁵ Aquesta línia teista, la seguiran els grans pensadors medievals i escolàstics, però, com molt bé podrem veure, s'anirà esborrant en els temps moderns.

Les doctrines errònies que s'observen en aquestes filosofies orientals són: la creença en la metempsicosi, el dualisme, l'emanantisme, el panteisme i l'atomisme. La metempsicosi o transmigració de les ànimes, doctrina defensada pels pitagòrics, ja es trobava a l'Índia i a Egipte. Probablement, Pitàgores la podria haver après en els seus viatges a aquelles terres. Per als indis, les ànimes, si havien obrat bé en vida, s'unien, en qualitat de recompensa, amb Brahma, o eren absorbides en l'ésser infinit; en canvi, si havien obrat malament, eren castigades passant a cossos de categoria més baixa.¹⁶ El dualisme, doctrina defensada pels perses, es

11. HF, p. 21: 21.

12. HF, p. 24: 29.

13. HF, p. 25: 30.

14. HF, p. 46: 74.

15. HF, p. 44: 69. «Las doctrinas morales de Platón son las de Sócrates; y, a más de la sanción de la conciencia y de su origen divino, señala premios y castigos en la vida futura» (HF, p. 49: 82).

16. HF, p. 7-8: 2; p. 12: 9; p. 27: 36.

presentarà sota diverses formes en el maniqueisme antic i modern,¹⁷ i Balmes no s'estarà de dir-nos que és notable «*que se encuentre en el mismo error de la dualidad de los principios, un rastro de lo que nos enseña nuestra religión sobre la rebeldía de algunos espíritus, y sus luchas con los que permanecieron sumisos a la voluntad del Criador*».¹⁸

A) Emanantisme i panteisme

El nostre pensador insisteix en l'estreta relació existent entre ambdues doctrines. Al capítol final de l'obra, dedicat a Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832), indica: «*no hay panteístas que no admitan bajo una u otra forma, con este o aquel nombre, cierta distinción en la unidad absoluta: a esto se hallan precisados; porque la razón, y sobre todo la experiencia, nos presentan evidentemente la diversidad, y esto es necesario explicarlo de un modo u otro, considerando en lo absoluto variedad de fases, modos de ser, evoluciones, manifestaciones, atributos, propiedades, etc. Pero empléense las palabras que se quieran, si no se establece distinción esencial y substancial entre lo finito y lo infinito, no se sale del panteísmo, no se explica a Dios; se le niega; y en cuanto al origen del mundo, se cae en el sistema de las emanaciones que es inconciliable con la religión y con la metafísica*». Balmes sosté que en l'emanantisme es troba la idea de «creació», però desfigurada; i, justament, en aquesta desfiguració és on rau el problema, ja que pot dur a la negació o desaparició de la creació com a activitat divina. Això es veu clarament en la teologia índia: «*Nos dice que Brahma, queriendo multiplicarse, crió la luz; que la luz, queriendo multiplicarse, crió las aguas; y que éstas, queriendo también multiplicarse, criaron los elementos terrestres y sólidos*». Aquí, hi ha éssers diferents de difícil conciliació amb la unitat absoluta, si aquesta és, segons el pensador català, entesa en un sentit rigorós.¹⁹ Entre els corrents de la filosofia moderna, l'ontologisme exagerat de Nicolas Malebranche (1638-1715), que afirma que, en aquest nostre món, veiem Déu en Ell mateix, pot fer de la creació una emanació.²⁰

Panteisme i atomisme seran els errors assenyalats per Balmes que més projecció tindran en la història de la filosofia; des del començament fins al final de la seva obra, notifica la presència del panteisme en moltes i diverses formes al llarg de la història. Al contrari d'altres, no creu que en el pensament de l'Índia hi hagi hagut un panteisme pur: «*Verdad es que el decir que nada existe, sino Brahma y que todo cuanto no es él, se reduce a meras ilusiones, parece indicar la doctrina de la substancia única, que es todo y se revela bajo distintas formas, meros fenómenos en cuanto se las quiere distinguir del ser en que radican; pero, si bien se reflexiona, sería posible que en semejantes expresiones hubiese algo de la nebulosa exageración que distingue a los pueblos orientales y que la significación genuina no fuese el panteísmo puro a la manera que se quiere darnos a entender*».²¹

17. HF, p. 17: 15.

18. HF, p. 18: 15.

19. HF, p. 8: 4; p. 11: 8.

20. HF, p. 153: 286.

21. HF, p. 8: 3; p. 13: 10.

Els eleates Xenòfanes i Parmènides són els primers panteistes de la filosofia grega. Xenòfanes havia ensenyat que només hi ha un ésser etern, immortal i immutable que és totes les coses i que s'identifica amb Déu.²² Com a conseqüència, això duu no només a la negació de la creació, sinó també de tota possible producció. Ara bé, en contra d'aquells que pensaven que tant el mestre com el deixeble podien representar el panteisme idealista, característic de la filosofia moderna, Balmes deixar clar que el dels eleates era el propi del pensament antic: «*Algunos creen que el panteísmo de Xenófanes era idealista, esto es, que la unidad en que lo refundía todo, era para él un ser del cual las formas corpóreas no eran más que una manifestación; y así, cuando atribuye a Dios la forma esférica, creen que la esfera es un símbolo de su pensamiento*». Opina Balmes que aquestes identifications obeeixen a la necessitat que tenen els moderns de cercar un origen ranci per justificar els seus errors: «*Es de temer que los errores modernos, deseando nobleza de alcurnia, busquen predecesores, y atribuyan a los antiguos cosas en que no pensaron*».²³ Més primitiu en els seus plantejaments, el panteisme dels eleates es concretava, bàsicament, en la defensa de la divinitat del món i en l'exageració, contra el sentit comú, de la idea d'unitat.²⁴

Abans d'arribar a Baruch Spinoza (1632-1677), Balmes esmenta com a panteistes Plotí (205-270), qui, «*en ideología profesaba el principio de que el verdadero conocimiento es aquel en que el objeto conocido es idéntico con el sujeto que le conoce*», i Giordano Bruno (1548-1600).²⁵ El neoplatonisme plotinià fou causa de la propagació de l'errònia doctrina panteista per Occident. Sense negar el seu talent, el nostre vigatà creu que el sistema d'Spinoza és absurd. Quatre són les causes: (a) «*una definición de la substancia, en la cual confunde el subsistir sin inherencia, a otro, o en sí, con el existir por necesidad intrínseca*; (b) *suponer que no puede ser distinto sino lo que es diferente*; (c) *entender por infinidad absoluta un conjunto de absurdos*; (d) *tomar la palabra contener en un sentido grosero*». El jueu d'Amsterdam havia sostingut que tot allò que veiem a l'exterior i tot el que experimentem a l'interior són mers fenòmens de la substància única. No hi ha més que un ésser, que ho és tot; per tant, Déu és tot i tot és Déu, la qual cosa implica que no hi ha creació, ni contingència, ni llibertat: tot és u, etern i necessari.²⁶ En la filosofia d'Spinoza, Balmes havia percebut enllaçats tots els principis de la doctrina panteista.

22. Segons Balmes, però, no és difícil trobar alguna contradicció en el seu pensament: «*Las doctrinas que se le [a Xenófanes] atribuyen, ¿cómo se concilian con el siguiente pasaje del mismo filósofo? "Los hombres, dice, se representan a los dioses engendrados como ellos, y revestidos de las mismas formas: si los leones y los toros supiesen pintar, pintarían también a los dioses como toros y leones. Pero hay Dios superior a todos los dioses como a los hombres, que no se parece a los mortales ni en la forma ni en la inteligencia." Este lenguaje no es ni de un ateo ni de un panteísta*» (HF, p. 32: 46).

23. HF, p. 32: 46, i p. 33: 47. L'autor ens convida a veure el capítol XI del tractat de «Teodicea» de la *Filosofía elemental*, en el qual tracta el tema del panteisme (p. 32: 45).

24. HF, p. 30-31: 43; p. 33: 47. Per al tema del «sentit comú», vegeu FORMENT, Eudaldo. *Historia de la filosofía tomista en la España contemporánea*. Madrid: Ediciones Encuentro, 1998, p. 91-94.

25. HF, p. 94: 172, i p. 133: 251.

26. HF, p. 147-148: 276-277. Balmes ens diu que, en el capítol X de la «Teodicea», ha explicat i impugnat el sistema d'Spinoza i que no té ganes de repetir-ho (HF, p. 148: 277).

Malebranche, que ja l'hem vist aparèixer com a sospitós d'emanantisme, pot ser-ho també de panteisme si la comunitat de raó degenera, de visió en Déu, en identitat de substància, i el sentit íntim es converteix en un fenomen de la consciència única. Ara bé, Balmes ràpidament ens dirà que, «*si el ilustre filósofo volviere a la vida, se llenaría de horror al ver cómo se lo quieren apropiarse los panteístas, y enmendaría sin duda algunas páginas que envuelven peligro. Sin embargo, es preciso convenir en que hay inmensa distancia entre Malebranche y los panteístas*».²⁷ El català aprofita la conjuntura i enumera aquelles afirmacions filosòfiques i religioses que va defensar l'ocasionalista francès i que s'oposen a una concepció panteista de la realitat: «*Quien admite la creación en toda su pureza; quien niega la causalidad verdadera a las criaturas, por temor de hacerles participantes de la omnipotencia del Creador; quien, a pesar de las dificultades de su propia teoría, defiende la libertad de albedrío; quien reconoce la existencia de la otra vida, con todos los dogmas católicos; quien admite una conciencia individual en que el alma se conoce a sí misma; quien divide el mundo en dos clases de substancias esencialmente distintas, cuerpos y espíritus; quien reconoce una muchedumbre de substancias finitas, distintas, diferentes entre sí, y dependientes todas de Dios, que las ha sacado de la nada, y las conserva con su voluntad omnipotente; ese tal no puede ser contado entre los panteístas, sin una grosera calumnia*».²⁸

Immanuel Kant (1724-1804) i els seus deixebles, sotmetent-ho tot a la raó, van inventar una sèrie de sistemes que foren l'origen de doctrines vistes per Balmes com a errònies: panteisme, ateisme, fatalisme i escepticisme.²⁹ Segons el vigatà, «*Kant ha ejercido mucha influencia en la filosofía de este siglo y muy particularmente en Alemania, donde se reúnen las dos condiciones más a propósito para la lectura de sus obras: paciente laboriosidad y amor de lo nebuloso*».³⁰ Tot i que també en trobarem mostres en les filosofies de Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) i de Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), qui millor representa el «panteisme idealista», doctrina que ja hem tractat en parlar de l'escola eleata, és Johann Gottlieb Fichte (1762-1814). Segons l'il·lustre vigatà, el seu sistema és el panteisme idealista dut al més extravagant refinament. Es pregunta: «*¿Habrá quien se complazca en esa divinización fundada en tamaños absurdos? ¿Con qué derecho confunde Fichte el ser con el conocerse, lo producido con lo producente, la causa con el efecto? ¿Con qué derecho pervierte todos los principios de la razón, estableciendo proposiciones contradictorias? ¿No le parece al lector que se halla sumergido en un caos donde experimenta vértigos, donde palpa tinieblas?*».³¹ Balmes prova de sintetitzar el pensament de Fichte: en nosaltres, hi ha pensament i, com a conseqüència, ésser pensant. Tot allò que hi ha i tot allò que hi pugui haver surt del jo; o, millor encara: res no hi ha real, sinó el jo. Això duu a sostenir que tot el que apareix diferent del jo és una mera il·lusió: el mateix

27. HF, p. 153-154: 286.

28. HF, p. 154: 286.

29. HF, p. 190: 340.

30. HF, p. 171: 310.

31. HF, p. 184-185: 333.

no jo és el jo en tant que límit d'ell mateix. Per a Fichte, la realitat només es troba en l'enteniment. El jo és, al mateix temps, l'agent i el producte de l'acció: el que obra i el que és produït per l'acció. El jo es converteix en subjecte absolut: el jo existeix absolutament i necessària per al jo; per tant, allò que no existeix per a si mateix no és jo. Ésser i conèixer-se, doncs, són una i la mateixa cosa; el jo és perquè es coneix i es coneix perquè és. El jo és absolut, infinit i il·limitat: ell posa tot el que existeix, i el que ell no posa no existeix per a ell, i fora d'ell no hi ha res més. Així, el jo resulta divinitzat, és a dir, es fa Déu. Balmes presenta aquesta filosofia amb cura, però, finalment, interromp el discurs: «*Basta; que esto fatiga: he querido exponer el sistema de Fichte con sus propias palabras, porque era preciso dejarle la responsabilidad de los absurdos en el fondo y de los enigmas en la forma*». Balmes assaja sintetitzar les idees de Fichte que li permeten qualificar-lo de panteista: «*Lo único que resulta claro, es que para Fichte hay una unidad absoluta; que todo lo que parece multiplicidad son meras apariencias; que nuestra propia conciencia no es más que un fenómeno del ser absoluto: que lo mismo sucede con el mundo exterior; el panteísmo idealista puro, presentado como él merece, bajo la forma de caos*».³² De la reducció de tot a Déu d'Spinoza, passem a la divinització del jo de Fichte; d'un panteisme cosmològic a un panteisme psicològic: heus ací la gràcia d'una doctrina fàcilment adaptable als temps.

Balmes desconfia de les distincions conceptuals dels idealistes alemanys. Krause parla de l'existència de dos mons totalment diferents: l'espiritual i el natural; ara bé, ambdós tenen comunitat d'essència amb l'Ésser Suprem absolut, el qual inclou en si la unitat o la identitat de la Naturalesa i de l'Esperit. Deixa Balmes al bon judici del lector resoldre si, amb aquesta doctrina, s'evita o no el panteisme; però, immediatament, ens recorda que Spinoza, en establir la unitat de la substància, havia admès també l'existència de dos atributs: l'extensió i el pensament; que Schelling, els principis de la filosofia del qual creu Balmes que es fonamenten en arguments escèptics com els del sofista Gòrgies,³³ reconeixia dues fases en l'ésser absolut: esperit i naturalesa, predominis, respectivament, de l'infinit i del finit; i que Hegel concebia la naturalesa com allò exterior de l'absolut, i l'esperit com l'interior.³⁴

B) Atomisme

Els sistemes Kanada i Nyaya de la filosofia índia tenien punts en comú amb les filosofies de Demòcrit i Aristòtil respectivament: «*El sistema de Kanada, que algunos miran como una ramificación del Nyaya, descende a las teorías sobre la certeza, el método para llegar a ella. Establece seis categorías: substancia, cualidad, acción, general, particular y relativo. Son notables por los puntos de contacto que tienen con las de Aristóteles. Algunos han creído encontrar en la filosofía de la India, el verdadero silogismo*». Però el que de debò interessa destacar és la seva física atomista: «*También se halla en la doctrina de Kanada el*

32. HF, p. 186: 335.

33. HF, p. 42: 64.

34. HF, p. 206: 364.

*sistema de los átomos, a los que mira como primeros elementos de los cuerpos, bien que les atribuye cualidades especiales; así en este punto el filósofo de la India tiene cierta semejanza con Demócrito y algunos físicos modernos».*³⁵

Panteisme i atomisme són, per a Balmes, les dues branques en què es pot dividir la filosofia eleàtica.³⁶ «Ambas —escriu el vigatà— tomaron algo de la escuela pitagórica: la panteística, la mónada, unidad; la atomística, el número, la multiplicidad: con la combinación y armonía de estas cosas hubieran evitado el error».³⁷ L'atomisme fou l'impulsor de la rígida visió sobre l'experiència de la multiplicitat, fet que demostrava també l'ús incorrecte del sentit comú. Assenyala la distinció amb la filosofia que representen Xenòfanes i Parmènides: «En vez de la unidad absoluta, admitieron estos filósofos una multiplicidad infinita, explicando la formación del universo por la combinación de los átomos, elementos corpóreos infinitamente pequeños, diferentes en figura y agitados en torbellino». Per a aquells que pretenen explicar l'univers com un tot simplement mecànic, la filosofia natural de Demòcrit, la qual serà també defensada, amb alguna correcció, per Epicur,³⁸ pot resultar seductora; però no s'ha d'oblidar que, explicant-se tot pel moviment necessari dels àtoms eternals, inevitablement es cau en un fatalisme.³⁹

En l'època moderna, el gran defensor de l'atomisme serà Gasendi. No obstant això, aquest filòsof francès va fer tot el possible per presentar aquesta teoria neta d'aquelles tesis que poguessin entrar en contradicció amb la doctrina cristiana. Apunta, tanmateix, Balmes que la direcció atomística de la física posterior no té només un deute amb Gassendi, sinó també amb Descartes: «suponiendo éste la esencia de los cuerpos en la extensión y queriendo explicar los fenómenos de la naturaleza por simples combinaciones mecánicas, venía a caer en la filosofía corpuscular: en tal caso los átomos eran pequeñas partes de la extensión constitutiva de la esencia de los cuerpos».⁴⁰ L'avançament de les teories atomistes en l'època moderna va provocar la davallada de la física aristotèlica: «Al renacer en Europa la filosofía atomista o corpuscular, fue muy ridiculizado el sistema de Aristóteles; sin embargo, la reflexión y la experiencia ha enseñado que tampoco se explica el mundo por la diversa posición de los átomos. Leibniz observó que las teorías mecánicas no bastaban a las necesidades de la física; y en nuestros tiempos, lejos de que gana terreno la filosofía corpuscular, hay una tendencia hacia las teorías dinámicas, las que, exageradas, conducen al idealismo».⁴¹ Convençut, Balmes sostindrà que, malgrat que hi hagi hagut físics distingits que hagin desenterrat l'atomisme en els temps moderns, en els seus, no hi ha hagut ningú que s'hagi atrevit a tenir-la com a base de la física ni de la metafísica.⁴²

35. HF, p. 10-11: 7.

36. Al començament del capítol XII, dedicat a Leucip i Demòcrit, ens diu Balmes que «la filosofía atomística o corpuscular puede ser mirada como una hija de la escuela eleática» (HF, p. 36: 51).

37. HF, p. 30-31: 43.

38. HF, p. 70: 124.

39. HF, p. 36-37: 51.

40. HF, p. 145-146: 273.

41. HF, p. 61: 102.

42. HF, p. 37: 53.

3. Ciceró: historiador i filòsof

Al que avui tenim com a filosofia antiga o filosofia clàssica, Balmes hi dedica vint-i-dos capítols: de l'escola jònica (capítol VII) a l'escepticisme de Sext Empríric (capítol XXVIII). En la major part dels capítols que van del VII al XXVII, la font bàsica emprada és Ciceró (106-43 aC). El pensador romà hi apareix de manera doble: com a historiador i com a filòsof. Trobem citacions i traduccions de *De Natura Deorum*, *Tusculanae disputationes*, *Academicci libri* i *De finibus*, així com esments sense referència bibliogràfica. Al final de l'obra, en «Ojeada sobre la filosofía y su historia», reproduceix un text del llibre II del *De officiis*.⁴³ Balmes coneix Ciceró per lectures universitàries, i el presenta com una autèntica autoritat en la filosofia antiga: jutge competent que va accedir a fonts de les quals la posteritat s'ha vist privada.⁴⁴

Del pensador romà, sobretot, reproduirà aquells judicis de valor que ajudin a entendre millor les filosofies exposades i a confirmar el que ell vol destacar, positiu o negatiu, acceptable o inacceptable, d'un determinat autor. Així, frases com «*Nihil enim animo videre poterant, ad oculus omnia referebant*», «*Nada veían con la mente; todo lo juzgaban con los ojos*», del llibre primer de les *Tusculanes*, es poden perfectament aplicar a filòsofs com Anaximandre o Anaxímenes. En el primer llibre del *De Natura Deorum*, sosté que Xenòfanes tenia per Déu l'infinit, afegint-li la intel·ligència: *mente adiuncta* (*De Nat. Deorum*, l. I), la qual cosa reafirma la sospita de tenir la doctrina de l'eleata com una grollera idea de considerar el món com un tot vivificat per una ànima, una de les formes de definir el panteisme.⁴⁵ Es pot tenir com una autoritat competent: «*Cicerón no presenta la filosofía de Parménides como tan metafísica*»;⁴⁶ «*Empédocles niega a Dios la forma humana, y afirma que es un ser necesario, espiritual, invisible e inefable. Esto dicen algunos; pero no lo cree Cicerón, pues que le achaca el que divinizaba los cuatro elementos*».⁴⁷ És punt de referència per al coneixement d'una determinada filosofia: «*para formarse una idea de Epicuro y su sistema, es preciso leer a Cicerón*»,⁴⁸ o per elogiar-la: «*si los dioses quisieran hablar el lenguaje de los hombres, emplearían el de Platón*».⁴⁹ Servirà també com a complement o recurs: «*Cicerón inserta un magnífico pasaje de Aristóteles sobre la existencia, que no se halla actualmente en las obras de este filósofo*».⁵⁰

En el capítol que Balmes li dedica (XXVII), fa un perfil intel·lectual profund: «*Nunca ve con más lucidez y exactitud, que cuando se abandona a las inspiraciones de su genio, olvidando los sistemas de sus predecesores, y sometiendo los objetos al fino criterio de su elevado entendimiento, y a las sanas inspiraciones de su*

43. HF, p. 207: 365.

44. HF, p. 33: 47. Vid. la introducció de Sebastià Trias Mercant a l'obra de POU I PUIGSERVER, Bartomeu. *Las tesis de Calatayud*. Barcelona: PPU, 1992, p. 14-15.

45. HF, p. 31: 44.

46. HF, p. 33: 47.

47. HF, p. 40: 59.

48. HF, p. 72: 131.

49. HF, p. 47: 76.

50. HF, p. 55: 94.

corazón noble y generoso».⁵¹ La seva posició, que podríem tenir com a eclèctica, és qualificada per Balmes com una posició dialogant, tot i que sembla difícil fixar de debò el seu pensament. Rigorosament acadèmic, introduirà en els seus diàlegs les opinions dels filòsofs de totes les escoles, i, encara que a vegades es refugii en l'escepticisme, el seu objectiu serà assolir la veritat.⁵²

4. Doctrines errònies del món grec

L'ateisme i l'escepticisme, fruits de les passions i de la sofística, anaven desfigurant, segons el nostre pensador, la filosofia d'una manera lamentable. El gran problema, però, era que, a l'ombra d'aquestes doctrines dolentes, s'anaven corrompent els costums i s'arruinava la societat.⁵³

A) Ateisme

Per haver eliminat l'acció d'una intel·ligència suprema, creu Balmes que Anaximandre representa un retrocés respecte de la del seu mestre Tales: «*En vez de la inteligencia suprema enseñada por Thales, admite Anaximandro una innumerable serie de dioses que nacen y mueren; así allanaba por una parte el camino del ateísmo, y por otra el del politeísmo*». Són dos camins nocius tant per a la filosofia com per a la religió, sobretot el primer: en no reconèixer un Déu immortal i infinit, pots arribar a no reconèixer-ne cap, és a dir, convertir-te en un ateu.⁵⁴

La filosofia corpuscular va dur també a posicions atees i fatalistes: Demòcrit, per un problema psicològic, ja que sembla trobar l'origen de la idea dels déus en les imatges que ens envien els objectes sensibles i que els homes van transformar en divinitats; Epicur, per la reducció de tot a matèria i moviment.⁵⁵ També a l'ateisme conduirà l'escepticisme dels sofistes: Protàgores sostenia que no sabia què eren els déus i, fins i tot, ignorava si existien; però, més enllà d'aquesta actitud personal, el problema és el dubte de tot, la qual cosa implica que no es pugui afirmar l'existència de Déu, fet que s'ha d'interpretar com una forma d'ateisme.⁵⁶

B) Sensualisme

En Anaximandre i en el seu alumne Anaxímenes, es veuen els inicis de la filosofia sensualista: «*se parecen bastante a ciertos filósofos modernos que se distinguían por sus talentos matemáticos, y eran muy pobres en todo lo relativo a las altas cuestiones ideológicas y psicológicas*». Aquesta és la pobresa intel·lectual que, segons Balmes, van mostrar els sensualistes moderns: gent superficial o, més ben dit, gent que mira d'apartar-se de la filosofia tot apropant-se a una ciència

fenomènica. Anaximandre i Anaxímenes ho referien tot als sentits: «*lo que no se podía medir geométricamente era ilusión; así llevaban a los espíritus por un camino de error y de tinieblas*».⁵⁷ Marques de sensualisme en trobem també en la sofística de Protàgores: «*como no admitía en el hombre más que sensaciones, y éstas son contingentes y variables, sacaba de aquí un argumento para combatir la verdad absoluta*»,⁵⁸ i en Epicur, que posava el criteri de veritat en els sentits i no reconeixia cap ordre intel·lectual.⁵⁹

El principi de la doctrina sensualista s'enuncia, però, en el capítol XLVIII, dedicat a John Locke (1632-1704): «*Desde la más remota antigüedad había sido proclamado en algunas escuelas filosóficas el famoso principio: nada hay en el entendimiento que antes no haya estado en el sentido: [...] en los siglos medios lo adoptaron los escolásticos (XXXIX), y aun en tiempos más modernos no le han faltado otros defensores*».⁶⁰ Ara bé, és en el capítol XXXV, destinat a tractar el nominalisme i el realisme medieval, on s'exposen les bases del sensualisme: «*El hombre para adquirir sus conocimientos necesita de los sentidos, pero tiene ideas de muchas cosas superiores al orden sensible; y aun las mismas que pertenecen a este orden, las conoce bajo razones generales que no corresponden a la jurisdicción de las facultades sensitivas, externas ni internas. La necesidad de los sentidos, la viveza con que sus impresiones nos afectan, y la frecuencia con que las representaciones sensibles se mezclan en nuestro interior con los conceptos intelectuales, ha dado pie a ciertos filósofos para sostener que el pensamiento es la sensación más o menos transformada: de aquí la escuela sensualista*».⁶¹

El nominalisme medieval es troba, segons Balmes, entre les concepcions sensualistes. El sistema de Roscelin (1050-1120) no és més que una derivació de la seva teoria sensualista, la qual, perfectament, es pot concretar en el següent: com que només hi ha sensacions, aleshores només es donarà el coneixement d'objectes individuals. Les idees universals, en les quals no hi ha cap mena de realitat, resten reduïdes a meres paraules i mers sons. Apunta el vigatà que la doctrina nominalista coincidí amb l'aristotèlica en la negació de subsistència a les idees, però no en la universalitat que els conferia com a formes de l'enteniment.⁶²

Els primers representants del sensualisme modern citats per Balmes són Francis Bacon (1561-1626) i Thomas Hobbes (1588-1679);⁶³ però el cabdill, realment, fou John Locke. El nostre pensador no sembla estar d'acord amb aquells que fan de Locke el fundador de la nova escola sensualista: «*¿por qué, pues, se suele mirar a Locke como el fundador de la nueva escuela? Porque en una obra titulada: Ensayo sobre el entendimiento humano, donde se halla el fruto de largas meditaciones sobre los fenómenos de la conciencia, se dedicó a exponer y defender ese principio, dándole, además, una interpretación particular, conocida entre los antiguos, pero no entre los escolásticos. Éstos decían que el conocimiento*

51. HF, p. 85-86: 157.

52. HF, p. 85: 156; p. 86: 158; p. 87: 158.

53. HF, p. 43: 67.

54. HF, p. 22: 24.

55. HF, p. 36-37: 51; p. 71: 126.

56. HF, p. 43: 66.

57. HF, p. 23: 27.

58. HF, p. 41: 63.

59. HF, p. 70-71: 125.

60. HF, p. 154-155: 287.

61. HF, p. 102-103: 187.

62. HF, p. 102: 186; p. 103-104: 189.

63. HF, p. 146: 274; p. 155: 287.

*procedía de la sensación, mas no que el alma no tuviese otra cosa: la sensación era el punto de partida, mas no todo el camino. Locke no lo entiende así; y por esto se le mira como el padre del sensualismo entre los modernos. Bacon y Hobbes tendrían tal vez algún derecho al mismo título; sea como fuere, dejando a Hobbes la supremacía en cuanto a la política despótica, y a Bacon en lo relativo a método físico, Locke se ha sobrepuesto a sus dos compatriotas en lo tocante a ideología».*⁶⁴ Com que Hobbes no admetia més coneixement que el sensible, ni més criteri que la sensibilitat, havia de sostenir que no hi ha diferència intrínseca entre el bé i el mal, i que l'origen d'aquestes idees s'ha de trobar en el plaer i en el dolor.⁶⁵

Però és en la filosofia francesa del XVIII, amb Étienne Bonnot de Condillac (1714-1780), on trobarem el sensualisme més extremat. Escriu Balmes: «*La doctrina de Locke no pareció a Condillac bastante sensualista. La reflexión, que el filósofo inglés combinaba con las sensaciones, la miró el ideólogo francés como inútil complicación del sistema: en su concepto, no hay dos orígenes de nuestras ideas, sino uno solo: la sensación. La reflexión, en su principio, no es otra cosa que la sensación misma; y es más bien un canal por donde pasan las ideas que vienen de los sentidos, que el manantial de ellas. Todo cuanto hay en nuestros fenómenos internos, no es más que la sensación, o primitiva o transformada*».⁶⁶ Els sensualistes moderns ens han volgut presentar la seva doctrina com una base de certesa i com una protecció contra les desviacions de la raó. «*Y no sin fundamento —indica el vigatà—; porque, si no admitimos otra cosa que sensaciones, no tenemos otra base de certeza que una serie de fenómenos contingentes, y, por consiguiente, perdemos todo principio de necesidad. Siendo las sensaciones hechos subjetivos, que en muchos casos no representan a la naturaleza del objeto, resultaría que no podrían darnos a conocer con certeza, ni siquiera la realidad contingente que corresponde al fenómeno pasajero*».⁶⁷ Tanmateix, Balmes creu que l'escola sensualista ha estat vençuda en els temps moderns de la mateixa manera que ho va estar en els antics, ja que l'esperit humà no ha consentit més que li treguin les seves més altes prerrogatives.⁶⁸

C) Materialisme

Heràclit es podria haver considerat de debò un materialista si la seva doctrina s'hagués reduït a tenir el foc com el principi de totes les coses; però el fet de distingir acuradament entre sensació i raó obliga a creure que no va pensar d'una manera tan grollera com la materialista sobre l'origen de les coses. Per sobre dels sentits, la raó és l'únic jutge de la veritat. A més, Heràclit parla de Déu com a font de tots els coneixements i explica la intel·ligència humana per la unió amb la divina.⁶⁹

64. HF, p. 155: 287.

65. HF, p. 146: 274.

66. HF, p. 169: 306.

67. HF, p. 41-42: 63.

68. HF, p. 51: 87.

69. HF, p. 38: 55.

Si bé aquesta filosofia es pot tenir com un fals materialisme, la d'Empèdocles, en canvi, malgrat que defensés la distinció entre món sensible i món intel·lectual, només pel fet de dir que l'ànima estava composta dels quatre elements (aigua, aire, terra i foc) amb què també estava compost el món físic, i identificar així les realitats espiritual i material, sí que es podia considerar, segons Balmes, un autèntic materialisme.⁷⁰ En el grup dels materialistes, s'inclouen també els estoics, ja que sostenen que només hi ha cossos i redueixen la intel·ligència a les sensacions.⁷¹

D) Idealisme

Oposades a les del sensualisme, en l'esmentat capítol XXXV trobem les bases de l'idealisme: «*El conocimiento de los objetos sensibles, bajo razones generales, no sensibles; los conceptos de un orden puramente intelectual, superior a toda sensibilidad; y, por fin, la universalidad y la necesidad de muchas verdades que conocemos, universalidad y necesidad que no puede nacer de la individualidad y contingencia de los fenómenos sensibles, han manifestado la precisión de admitir ideas puras, superiores a todo orden sensible: de aquí la escuela idealista*».⁷² El principi de l'idealisme és l'existència de les idees pures. Però aquesta doctrina es bifurca: una tendència, la platònica, defensa que les idees són subsistents i necessàries, de les quals prové la realitat de les coses i el seu coneixement; l'altra, l'aristotèlica, veu les idees com a simples formes d'enteniment.⁷³

Tot i que en la teoria de les idees de Plató s'observi un gran esforç d'anar contra el sensualisme i un desig d'aixecar la ciència a un ordre absolut, per a Balmes aquesta serà la causa de l'existència i maduració dels errors de l'idealisme i de l'escepticisme posteriors: «*el escepticismo, a causa de que en sus escritos se hallan razones en pro y en contra de todo, y propuestas en tal forma, que no siempre se descubre a cuál da la preferencia; el idealismo, porque, llevando hasta el refinamiento su ideología espiritualista, parece a veces olvidarse de la realidad de la materia*».⁷⁴ Hi ha punts de l'epistemologia i de l'ontologia platònica que són perfectament admissibles: (a) la separació de les esferes del sensible i de l'intel·ligible; (b) la necessitat d'admetre un ordre d'idees absolut; (c) les veritats ideals han de tenir un fonament real, i (d) la necessitat del món racional s'explica per una font superior a les raons individuals. Balmes, però, es pregunta: on cerca Plató la necessitat i la realitat de les idees? Si les cerca en la intel·ligència divina, en l'ésser infinit, es pot perfectament admetre la seva filosofia; ara bé, si les idees són enteses com éssers distints i independents de l'ésser infinit, aleshores la seva teoria esdevé insostenible. Si admetem que les idees són absolutes i necessàries, cadascuna serà «Déu», amb la qual cosa es cau en un «politeisme ideal», i haurà d'admetre també que hi ha una munió de déus, no subordinats entre si, sinó tots necessaris i infinits.⁷⁵ A més, Balmes va veure que la teoria de les idees no sem-

70. HF, p. 39: 58.

71. HF, p. 75-76: 139.

72. HF, p. 103: 187.

73. HF, p. 103: 188.

74. HF, p. 49: 84; p. 50: 86.

75. HF, p. 51: 87.

blava compatible amb la que l'atenenc havia exposat sobre l'origen del món: «*En efecto: supuesto que mira al universo como obra de la inteligencia divina, debe convenir en que Dios tenía en su entendimiento ideas de lo que hacía; si, pues, se ha hecho todo con arreglo a los tipos eternos de que nos habla Platón, dichos tipos estaban en el entendimiento divino. Decir que la misma inteligencia de Dios recibe su luz de las ideas absolutas, considerándolas como seres distintos a los cuales se conforma, es la más extravagante de las ficciones*». ⁷⁶

Pel que fa a Aristòtil, Balmes creu que hi ha notables diferències entre la seva filosofia i la de Plató. ⁷⁷ Malgrat que l'Estagirita digui que els nostres coneixements provenen de les sensacions, no el podem tenir com un sensualista a l'estil de Locke o de Condillac. ⁷⁸ La raó que duu a veure Aristòtil com un idealista és que ell posa en les idees el verdader objecte de l'enteniment, sense convertir-les, però, en éssers subsistents, com feia Plató. Aristòtil les diferencia, com el seu mestre, de les sensacions, però les mira com a productes d'una activitat, la qual obra segons les lleis de l'ordre intel·lectual. I afegirà Balmes: «*Respecto a los objetos corpóreos, las sensaciones son la materia, y los conceptos, la forma; respecto a los incorpóreos, las sensaciones no son la materia, sino fenómenos excitantes de la actividad intelectual*». ⁷⁹

Si el nominalisme medieval es relaciona amb el sensualisme, el realisme mostrarà els principis de la doctrina idealista, ⁸⁰ la qual també trobarà formes d'expressió en l'edat moderna. L'irlandès George Berkeley (1685-1753) és un dels més distingits idealistes d'aquesta època. La seva intenció era impedir els errors que podien sorgir del sensualisme de Locke en els ordres metafísic i moral. El seu idealisme, sobretot, es manifesta en la negació de l'existència de la matèria, on troba un mitjà segur per preservar-se del materialisme. ⁸¹ David Hume (1711-1776) continua amb l'idealisme en el món britànic, però d'una manera més perniciosa que Berkeley. Comenta Balmes que ho va reduir tot a simples fenòmens subjectius i va sostenir que res no sabem sobre el que els correspon en la realitat, i que, fora de l'experiència purament subjectiva, no hi ha ciència possible. ⁸²

Marques de la filosofia de Berkeley es troben en la de Kant. ⁸³ En cinc punts ens resumeix el nostre vigatà la ideologia de l'il·lustre prussià: «*1º El origen de todos nuestros conocimientos está en los sentidos. El espacio es la forma, la condición de las intuiciones sensibles externas. El tiempo es la forma de la intuición interna. 2º A más de la facultad sensitiva, hay la conceptiva o el entendimiento. 3º Las intuiciones sensibles por sí solas no engendran conocimiento: son ciegas. 4º Las intuiciones sensibles son materia de conocimiento, en cuanto se someten a conceptos o a la actividad intelectual. 5º El conocimiento humano no es intuitivo, sino discursivo*». ⁸⁴

76. HF, p. 52: 87.
77. HF, p. 56: 95.
78. HF, p. 56: 95.
79. HF, p. 54: 96.
80. HF, p. 102-105: 185-190.
81. HF, p. 157: 290.
82. HF, p. 168: 205.
83. HF, p. 176: 323.

La seva filosofia duu tot dret a l'idealisme en sostenir que tot allò que anomenem «món corpori» es redueix a un conjunt de representacions internes, a les quals donem, sense fonament, una realitat externa. ⁸⁵ Balmes ens recorda que, en la primera edició de la *Crítica de la raó pura*, Kant sembla establir la possibilitat que tot sigui una pura il·lusió, ⁸⁶ cosa que més endavant s'aclarirà: «*eso que nos aparece como un árbol, no dice Kant que sea una cosa del todo ilusoria; sólo sostiene que lo aparente no tiene nada de común con la realidad: no destruye, pues, la realidad misma o la cosa en sí; sólo afirma que esta cosa no es tal como aparece. Admite que, con respecto a nosotros, el mundo es una apariencia*». Kant redueix l'extensió o la forma de l'espai a un fet purament subjectiu, al qual li correspon la *cosa en si*, per nosaltres desconeguda. Balmes dirà que, per aquest fet, Kant no admet només la possibilitat de l'idealisme, sinó la seva necessitat. ⁸⁷ El gran error de Kant rau en el que el nostre vigatà en diu «mort de la raó». El prussià no nega l'existència de Déu, ni la del món físic, ni la de l'ordre moral; el que nega és que la raó hi pugui arribar. ⁸⁸ El seu subjectivisme el duu a convertir la cosmologia, ciència del món, en una fenomenologia, ja que, si tot el que es refereix al temps i a l'espai no és més que un conjunt de representacions per a nosaltres, la nostra realitat només podrà ésser fenomènica. ⁸⁹

Balmes creu que el sistema kantià té semblances amb el de l'escolàstica; el problema rau en el mateix Kant, que li dona interpretacions que duen a resultats inacceptables; ⁹⁰ i afirma radicalment: «*Las funestas teorías de Kant no podían menos de producir efectos desastrosos: desde entonces data el extravío filosófico de Alemania: por una parte el escepticismo más disolvente; por otra el dogmatismo más exagerado expuesto en monstruosos sistemas. [...] En el estudio de sus obras se formaron los metafísicos alemanes; la filosofía del yo estaba en la Crítica de la razón pura. Desde Kant a Fichte no hay más que un paso*». ⁹¹

E) Escepticisme

Balmes observa l'escepticisme des dels seus orígens i veu que es tracta d'una doctrina difícil d'eliminar: «*El escepticismo, cuya cuna hemos hallado en Elea, se desenvuelve en la escuela de Pirrón, y de su discípulo y amigo Timón, a quien se atribuye el haber excogitado diez argumentos para combatir toda verdad, o sean diez motivos de duda. Todavía encontraremos posteriormente las ramificaciones de esta escuela. Ya la hemos visto nacer entre los primeros eleáticos (XV), y la veremos continuando hasta nuestros días*». ⁹² Aquesta doctrina va fer estralls en la filosofia grega i, en el «riure» de Demòcrit, hem de trobar-ne el preludi: «*quien dice que la verdad está oculta en un pozo profundo, está muy cerca*

84. HF, p. 179: 326.
85. HF, p. 174: 319.
86. HF, p. 174: 320.
87. HF, p. 177-178: 324.
88. HF, p. 172: 311; p. 180-181: 328.
89. HF, p. 175-176: 322; p. 181: 329.
90. HF, p. 179: 326.
91. HF, p. 181-182: 328-329.
92. HF, p. 69: 121.

de sostener que no es posible sacarla a la luz del día».⁹³ Ara bé, són els sofistes els que en fan una autèntica escola, els quals, com ja hem vist, restaven totalment afiliats al sensualisme, font de l'escepticisme.⁹⁴ Balmes, però, creu trobar la raó d'aquest fet: «*Quien se acostumbra, aunque sea por juego, a sostener el pro y el contra de todo, corre peligro de caer en la duda de todo; así como los que toman la costumbre de balancearse, acaban por contraer una densidad de balanceo*».⁹⁵

Pel que fa als pirrònics, Balmes no deixa d'especular amb evolucions ideològiques: «*Al lado de las escuelas de Zenón de Elea y de Pirrón, se había establecido la Académica, que, si bien no lo negaba todo, y aun admitía la probabilidad, se guardaba de las afirmaciones como de cosa peligrosa e indigna de un sabio. La nueva Academia de Arcesilao, desenvuelta luego en la novísima de Carnéades, se enlazaba con el escepticismo puro más de lo que a primera vista pudiera parecer: quien no se atreva a afirmar nada, no está lejos de dudar de todo, si es que ya no duda*».⁹⁶ Els arguments de Sext Empíric flauegen, sobretot, a causa de dos punts: perquè descansa en la ideologia sensualista i perquè no s'eleva a la vertadera idea metafísica de *contenir*. Dirà Balmes que l'arrel de l'escepticisme de Sext Empíric s'ha de cercar en el seu sensualisme.⁹⁷

Ja en l'època moderna, manifestacions d'escepticisme es troben en els atacs contra la noció de causalitat de Hume i de Kant, les quals eren ja presents en els sistemes d'Enesidem i Sext Empíric; però on potser es percep millor la caiguda en l'escepticisme en la filosofia moderna és en Hugues Felicité Robert de Lamennais (1782-1854). Segons Balmes, Pirró havia exagerat la famosa frase de Sòcrates: *Només sé que no sé res*, i havia caigut en el dubte universal; Antístenes, havent exagerat la superioritat de la virtut socràtica, funda el cinisme; Lamennais es proposa combatre aquells que enalteixen massa la raó individual, per la qual cosa li nega tot valor i cerca el criteri de veritat en el *consentiment comú*, doctrina que duu, segons Balmes, directament a l'escepticisme. No sembla una bona manera de defensar la revelació començar per la destrucció de la raó; lluny d'afirmar la religió, Lamennais acaba destruint-la.⁹⁸

F) Hedonisme

Cirenaics i epicuris són els representants d'aquesta doctrina. L'ateisme dels primers és conseqüència del seu hedonisme: «*a todas las doctrinas que proclaman el deleite como bien supremo, les conviene que no haya Dios y acaban por negarle*».⁹⁹ Pel que fa als segons, Balmes destaca que es tracta d'una filosofia

còmoda,¹⁰⁰ per la qual cosa va tenir tants seguidors. Un text del *De finibus* de Ciceró duu a Balmes a sostenir que Epicur podria haver estat una de les causes de la decadència romana.¹⁰¹ Si la seva hagués estat una filosofia fonamentada en el coneixement i preocupada per l'epistemologia, ben segur que no hauria fundat escola. En resum: «*el epicureismo práctico es la obra de las pasiones; el teórico es un servicio que el entendimiento les presta: he aquí por qué le hemos visto resuelto en los tiempos modernos*».¹⁰²

G) Eclecticisme

Dos tipus d'eclecticisme sorgeixen en el món antic: el de l'escola cristiana d'Alexandria, que és qualificat positivament, i al qual ens referirem en el capítol següent, i el que mostra el neoplatonisme, titllat de perillós, i que acabarà combinant doctrines egípcies, pitagòriques i platòniques, i sostenint que el cristianisme havia d'ésser entès més com un sistema filosòfic que com una religió.¹⁰³ D'altra banda, cal tenir en compte que, en parlar d'eclecticisme, ens podem referir al mètode o a la doctrina. Si ens referim al mètode, tots som eclèctics, ja que tots hem de cercar la veritat onsevulga que es trobi; si ens referim a la doctrina, no significa res o expressa la confusió de totes les doctrines i, consegüentment, la ruïna de la veritat.¹⁰⁴

El nostre pensador intenta apropar-se a una definició d'eclecticisme: si per eclecticisme entenem cercar la veritat allà on es trobi, aleshores, ningú no deixarà d'ésser eclèctic, com Climent d'Alexandria (150-215). En aquest sentit, l'eclecticisme no és més que el dictamen de la raó i del bon sentit. Si, en canvi, per eclecticisme, entenem la reunió de diversos sistemes en un de sol, la mania de conciliar coses contradictòries o l'absència de principis que donin unitat a la ciència, aleshores l'eclecticisme és el caos en la filosofia, la negació de la veritat i la mort de la raó.¹⁰⁵

En la França moderna, l'eclecticisme ve de la mà de Víctor Cousin (1792-1867). Pel que ens diu Balmes, el seu eclecticisme no és només una reunió de doctrines, sinó també de disciplines: panteisme, cristianisme, art, història, filosofia, religió... Tot es troba en els seus escrits.¹⁰⁶ Llegint-lo, hom pot aprendre el que, segons el Balmes apologist, és de debò l'eclecticisme: «*el negarse a sí propio, el no tener el valor de las propias doctrinas; el sostener el sí y el no con la mayor serenidad*».¹⁰⁷

93. HF, p. 37: 54.

94. HF, p. 41-42: 63.

95. HF, p. 41: 62.

96. HF, p. 87-88: 159.

97. HF, p. 88: 161. «El argumento de Sexto Empírico sobre la imposibilidad de que una substancia pueda producir algo que no esté contenido en ella, nos recuerda el grosero sentido de la palabra "contener", que hemos censurado en Spinoza» (HF, p. 91: 165). Balmes recomana consultar el capítol XI de la *Ideología* i el X de la *Teodicea*.

98. HF, p. 191-192: 342-344.

99. HF, p. 66-67: 115-116.

100. HF, p. 70: 123.

101. HF, p. 73: 131.

102. HF, p. 73: 132.

103. HF, p. 94: 171, i p. 95: 173.

104. HF, p. 93-94: 170.

105. HF, p. 93-94: 170.

106. HF, p. 193: 345.

107. HF, p. 196: 346.

5. Filosofia cristiana i filosofia medieval

L'Escola cristiana d'Alexandria se significava pel fet d'escollir de les altres escoles el que els semblava vertader o més versemblant, sense, però, lligar-se amb els principis de les existents.¹⁰⁸ Diu Balmes que era natural que els enteniments poc satisfets de les antigues escoles rebutgessin la submissió a l'autoritat filosòfica i volguessin escollir entre les diverses doctrines el que millor els semblés.¹⁰⁹ L'escola eclèctica d'Alexandria tendia al sincretisme, és a dir, a la fusió dels diversos sistemes per mitjà d'una conciliació. Això, per a Balmes, era una empresa perillosa, ja que, volent donar una mica de veritat a les opinions trobades, hi havia el risc de perdre-la per complet; però, per als cristians, si no podien sacrificar el dogma a les especulacions de la raó i no volien deixar d'ocupar-se de temes filosòfics, era necessari un cert grau d'eclecticisme per defensar la religió contra els atacs dels filòsofs. A vegades, es decantaven per Plató, ja que el creien més efectiu en l'harmonització de raó i fe.¹¹⁰ Balmes és dels que opinen que els cristians no havien deixat l'estudi de la filosofia; al contrari, alguns havien estat reconeguts com a filòsofs eminents.¹¹¹ Així, els principis metafísics i morals de la filosofia, com són ara l'existència i la naturalesa de Déu, l'espiritualitat, la llibertat i la immortalitat de l'ànima, o la diferència entre el bé i el mal, havien estat tractats i defensats pel cristianisme d'una manera tan esplèndida que podia esbalair Plató i Aristòtil.¹¹² tanmateix, és cert que, en rigor, aquests doctes cristians no van fundar cap escola filosòfica: «*las grandes cuestiones que la filosofía se propone sobre Dios, el hombre y el mundo, todos los Padres las resuelven de un mismo modo; y éste no es otro que la doctrina de la Iglesia*»; i matisa: «*si se habla de filosofía de los Padres, más bien se la debe referir a la forma que al fondo, al método que a la doctrina, a lo accesorio que a lo principal; la doctrina fundamental sobre Dios, el hombre y el mundo, era una sola, la misma para todos, la que enseñó Jesucristo y que perpetúa en la fe de la Iglesia, columna y firmamento de verdad*».¹¹³ Per a Balmes, és fonamental palesar que, malgrat les diferències que hi pugui haver entre els seus adeptes, la filosofia cristiana, al contrari d'altres escoles i corrents, s'edifica sobre la unitat doctrinal de la religió revelada.¹¹⁴

Pel que fa als àrabs, Balmes reconeix la seva aportació en el camp del coneixement, però no silencia aspectes negatius de la seva activitat, com és ara l'incendi de la Biblioteca d'Alexandria, tòpic en la crítica cristiana conservadora contra aquest poble i la seva religió. No obstant això, cal observar l'enfocament de Balmes: «*La pujanza del imperio político despertó entre los árabes la ambición de la ciencia: no se contentaron con mandar, quisieron lucir*». Li interessa reconèixer els seus mèrits en el camp de la filosofia, però també dir que la seva feina no ha estat del tot ben feta: «*Al cultivo de la poesía y de las bellas artes, unieron*

108. HF, p. 91-92: 166.

109. HF, p. 92: 167.

110. HF, p. 96-97: 175.

111. HF, p. 96: 174.

112. HF, p. 216: 389.

113. HF, p. 97: 176.

114. Vegeu ROIG GIRONELLA, Juan, S.I. *Balmes filósofo. Investigación sobre el sentido íntimo y actualidad de su pensamiento*. Barcelona: Editorial Balmes, 1969, p. 72-109.

el estudio de la filosofía, dedicándose muy particularmente a la de Aristóteles, cuyas obras poseían traducidas, aunque no siempre con fidelidad». Pel que fa als jueus, de manera confusa, es limitarà a dir que van contribuir a propagar per Occident les doctrines d'Aristòtil, comentades pels àrabs.¹¹⁵

En parlar del pensament d'Anselm de Canterbury (1035-1109), té present el context històric i ho planteja des de Roscelin de Compiègne (1050-1120) i els seus dubtes trinitaris. Si alguna cosa s'ha de fer contra aquestes equivocacions, és començar per l'argumentació de l'existència de Déu, fonament de tota la resta d'atribucions. Pel que fa a Pere Abelard (1079-1142), autèntic perill per a la religió, ens dirà que es va inclinar vers el nominalisme i que va preferir el reeiximent en l'habilitat dialèctica que l'aprofundiment en matèries filosòfiques.¹¹⁶

6. Tomàs d'Aquino, Descartes, Leibniz i la filosofia de Balmes

Al final del capítol dedicat a la filosofia xinesa, Balmes sosté que la veritat és antiga i l'error, modern, i que així ho manifesten la raó i la història.¹¹⁷ «*La filosofía —afirma el vigatà— es la razón examinando: la diferencia está en el más y en el menos, en la extensión y en la forma; pero el fondo es el mismo: donde hay examen, sea cual fuere su especie, allí hay filosofía*». La raó, certament, té com a finalitat descobrir la veritat, examinar la realitat. La racionalitat es mostra per mitjà de la filosofia o, si es prefereix, la filosofia és la manifestació de la racionalitat.¹¹⁸ Continua: «*Mas, el pensamiento humano, corriendo al través de los tiempos, debía dejar vestigios: aquí una hondonada, allí un montecillo, acá un arsenal, acullá un terreno cubierto de vegetación: en unas partes con regularidad, en otras con desorden: a veces sin enlace, quizá con cierto encadenamiento: he aquí la imagen de las escuelas filosóficas; y he aquí, por decirlo de paso, la suma dificultad de presentar su historia, bajo un plan uniforme, de fijar y deslindar con exactitud las varias épocas y determinar con precisión las diversas fases*».¹¹⁹ Els entrebancs es donen en i amb el temps, provocant l'encobriment de la veritat general i de la raó universal; és, aleshores, quan els fenòmens intel·lectuals mostren el caràcter dels subjectes que els generen: varietat, oposició, llibertat...¹²⁰

En la correcció dels sistemes platònic i aristotèlic que proposa al capítol XXXV, dedicat al nominalisme i al realisme medievals, Balmes aprofita també per fixar les bases de la seva metafísica. En primer lloc, concreta les de la ideologia pura: «*Las ideas universales no subsisten en sí mismas separadas de los entendimientos; pero no dejan de representar una razón general de los objetos, en la cual hay verdad fundada en la verdad infinita del entendimiento divino. Necesitamos de los sentidos para que se despliegue la actividad de nuestro espíritu; pero ésta se eleva sobre las sensaciones. Las ideas puras no subsisten fuera de nosotros*

115. HF, p. 100-101: 182-183.

116. HF, p. 107-108: 194-197.

117. HF, p. 16: 13.

118. FORMENT, *op. cit.*, p. 87.

119. HF, p. 209-210: 373.

120. HF, p. 209-210: 373.

como substancias independientes; son a manera de formas que modifican nuestro espíritu, sean o no distintas del ejercicio de la actividad del mismo. Pero estas formas no encerrarían verdad y necesidad, y hasta serían imposibles, si no existiese un principio de todas las verdades, una verdad viviente, infinita, donde se halla la razón de todo. Sólo así puede explicarse la teoría de nuestras ideas; así se corrigen el sistema de Platón y el de Aristóteles, reduciéndolos a los límites de la verdad».¹²¹ En segon lloc, ofereix les bases de l'ontologia que en resulta: «En este caso existen individuos: no existen universales en sí, abstraídos de aquellos; pero existe una verdad necesaria, donde se halla la fuente de todas las verdades necesarias aplicables a los individuos. Cuando conocemos lo universal en lo individual, lo necesario en lo contingente, debemos este conocimiento a la luz infinita que nos ilumina a todos, y que nos ha comunicado con la creación un destello de inteligencia. Sólo de esta manera se evitan los escollos de los nominalistas y de los realistas; sólo de esta suerte se presenta una teoría completa, que pone de acuerdo las ideas con la realidad».¹²² En l'exposició de la filosofia escolàstica, ens enuncia les tesis de la seva teodicea: «La esencia divina incluye la representación inteligible de todas las cosas: así, pues, las ideas de todo están en Dios; o más bien, hay en Dios una idea infinita que equivale a todas las reales y posibles. La idea en Dios no es otra cosa que la esencia divina. De aquel manantial de luz dimana, por la creación, la fuerza intelectual de todos los entendimientos finitos; el convenir todos éstos en las primeras verdades, prueba la existencia de un entendimiento superior que a todos los ilumina».¹²³ La història de la filosofia no és només exposició d'idees, sinó correcció d'errors i confirmació de veritats. Si la raó resta encoberta en la història, la missió del filòsof serà descobrir-la: el Balmes que, amb un gran esforç intel·lectual, ha aconseguit delimitar i definir les matèries de la filosofia en la seva *Filosofía fundamental* veu ara com, en la història, camp real dels moviments de les idees, s'acaba avalant la seva tasca.

En el capítol XXXVIII, el nostre vigatà introdueix la figura de sant Tomàs d'Aquino (1225-1274); en el següent, sota el títol «Filosofía escolástica», es dedicarà a explicar de manera ordenada el seu pensament: principal doctrina escolàstica. En l'escolàstica es troben antídots per als errors que han anat sorgint en la història de la filosofia. Escriurà gairebé al final del capítol dedicat a aquest corrent medieval: «Excusado es añadir que las doctrinas escolásticas sobre Dios y sus atributos eran conformes a las cristianas; supuesto que estos filósofos eran casi todos católicos, y en su mayor parte eclesiásticos».¹²⁴ Aprofita per denunciar l'actitud d'aquells que, sense haver estudiat a fons aquesta doctrina, s'havien atrevit a jutjar-la: «En los dos últimos siglos se creyó que la filosofía escolástica era un conjunto de sutilezas puramente arbitrarias, especie de excrecencia del cuerpo de la filosofía, sin ninguna relación con sus principios vitales»; i notifica amb goig que aquesta actitud hagi anat desapareixent: «En la actualidad ya se reconoce la injusticia; y los que escriben la historia de la filosofía dedican largas páginas a la escolástica, confesando que, en medio de aquellas sutilezas, y de

121. HF, p. 103-104; 189.

122. HF, p. 104-105; 190. Balmes ens convida a veure el capítol XIII de la «Ideología pura».

123. HF, p. 127; 242.

124. HF, p. 129; 246.

un fárrago indigesto, se hallan graves cuestiones, las mismas que agitaron las escuelas de Platón, de Aristóteles y de todos los siglos».¹²⁵

Tomàs d'Aquino parteix dels principis de la filosofia peripatètica. Balmes accepta que, en la filosofia aristotèlica, hi ha temes fonamentals compatibles amb la doctrina cristiana, com el fet que l'ànima s'entengui com un ésser complet que presideix l'organització del cos, o que l'existència de Déu es provi per la necessitat d'un primer motor, intel·ligent i distint de l'univers, causa del moviment.¹²⁶ L'escolàstica defensa una física essencialment anticorpuscular («el considerar los cuerpos como meros conjuntos de átomos y explicarlo todo por simples combinaciones de éstos en el espacio, creyeron que era propio de una filosofía grosera»); mira d'explicar-ho tot amb les nocions d'acte, forma i força, i opina que la distinció hilemòrfica suposa un autèntic avançament científic. Tomàs d'Aquino va instar perquè es distingís clarament entre el *quod est*, que expressa l'essència de les coses, i el *quo est*, que denota l'existència. Aquesta distinció servia per confirmar l'acte de la creació enfront de les filosofies antigues paganes que no l'admetien en les seves explicacions cosmològiques.¹²⁷

Tema ja analitzat i criticat en la seva *Filosofía fundamental*: el de l'enteniment agent dels aristotèlics, s'interpreta, en canvi, en la *Historia de la filosofía* com un dels principis de l'epistemologia escolàstica: «Hay en el espíritu una fuerza que toma, abstrae de las especies imaginarias las formas intelectuales, y nos las hace inteligibles. Esta fuerza se llama entendimiento agente. Las formas abstraídas de los fantasmas son ya inteligibles: la capacidad receptiva de estas formas se llama entendimiento posible. Así, pues, el acto intelectual se realiza cuando la forma, hecha inteligible, se une con el entendimiento posible, y le reduce al acto o le hace inteligente en acto».¹²⁸ Aquesta divisió serveix per combatre el sensualisme: «Por donde se ve que, si bien los escolásticos, hacían dimanar de los sentidos el conocimiento, y admitían el principio nihil est in intellectu, quod prius non fuerit in sensu; no obstante, distinguían entre el orden intelectual y el sensible con tanto cuidado, que para salvar la distancia tuvieron que excogitar la actividad que llamaron entendimiento agente. Lo sensible no podía ni siquiera acercarse al entendimiento, sino despojado de su formas groseras, pasando por el crisol del entendimiento agente: allí, con aquella luz, que así le llamaban, adquirirían las especies el carácter de inteligibilidad; siendo notable que esta conversión de sensible en inteligible, la hacían consistir en la abstracción que eliminaba las condiciones particulares; esto era lo que inmaterializaba las especies sensibles, a que llamaban fantasmas y las hacía capaces de ser entendidas».¹²⁹ Ara bé, Balmes no deixa d'assenyalar que la lluita contra el sensualisme suposa el descobriment de l'enteniment agent. Per entendre, però, quin és el sentit que el nostre pensador dóna al verb castellà «excogitar», cal atendre l'explicació que tro-

125. HF, p. 117-118; 218.

126. HF, p. 62; 105; p. 63; 107.

127. HF, p. 113; 207; p. 114; 209.

128. HF, p. 125; 237. Vegeu de MUÑOZ, Jesús, S.I. «¿Qué piensa Balmes del entendimiento agente?». *Pensamiento*, vol. 3 (1947), p. 157-184, i LÓPEZ MEDINA, Emilio. *El sistema filosófico de Balmes*. Barcelona: Oikos-Tau, 1997, p. 89-95.

129. HF, p. 125-126; 238.

bem en el llibre quart de la *Filosofía fundamental*: «Explicados de esta manera los fenómenos del sentido externo y de la imaginación, quisieron los aristotélicos explicar los del orden intelectual, en lo que lucieron su ingenio, excogitando un auxiliar, que llamaron entendimiento agente. Esta invención era motivada por la necesidad de poner acordes dos principios que parecían contradecirse».¹³⁰ I més endavant: «Esta invención, más bien ridícula, debiera llamarse poética, y antes merece el título de ingeniosa que de extravagante».¹³¹ Per a un filòsof com Balmes, que, com molt bé diu Emilio López Medina, concep l'enteniment en general «como una unidad activa, propiciada y sostenida por la unidad de la conciencia, cuya característica esencial y a priori es precisamente la actividad, que se aplica directamente a los objetos del conocer y que está regida por los principios onto-lógicos de Contradicción y Evidencia»,¹³² eren raonables les objeccions a l'existència real de l'intel·lecte agent. Preocupat per la comprensió correcta del que s'afirma, manifesta que, quan els escolàstics diuen que l'enteniment es fa la cosa entesa, no volen significar, amb això, el que pretenien els moderns panteistes, els quals identificaven, com hem vist, el subjecte i l'objecte, i defensaven que tot emana del «jo». Amb aquesta expressió, només volien explicar la manera com s'executa l'acte intel·lectual: unint-se amb l'enteniment la forma intel·ligible, de la qual cosa resulta no la identitat, sinó la inherència d'un accident a un subjecte.¹³³ I contra qualsevol temptativa d'escepticisme, confirmarà que la veritat és eterna: «No lo es si se la considera únicamente en cuanto está en nuestro entendimiento; pero lo es, en cuanto se funde en el entendimiento divino. Si no hubiese un entendimiento eterno, no habría verdad eterna».¹³⁴

La gran revolució filosòfica de l'edat moderna estava en les mans de René Descartes (1596-1650), qui, segons Balmes, oferia una doctrina coincident amb els principis de la fe cristiana.¹³⁵ Els punts capitals de la seva filosofia eren: el dubte metòdic, el *cogito, ergo sum*, el fet de posar l'essència de l'ànima en el pensament, i el de constituir l'essència dels cossos en l'extensió.¹³⁶ «Descartes empezó por dudar —indica—, pero continuó pensado: su método no era puramente negativo: en todas sus obras se halla una doctrina positiva al lado de la impugnación de la contraria. Ésta es una de las causas de su asombrosa influencia en cambiar la faz de la filosofía: se propuso edificar sobre las ruinas de lo que había destruido: no se contentó con decir: esto no es verdad; añadió: la verdad es ésta».¹³⁷ Balmes valora de Descartes que no es conformi amb una sortida escèptica i que cerqui el que de debò ha d'interessar a tot home: assolir la veritat, que és el mateix que arribar a Déu. Justament, la legitimitat del criteri d'evidència és fundat per Descartes en la veracitat de Déu, que no ens ha pogut enganyar; així, l'existència

de la divinitat, la prova per la mateixa idea de Déu, com havia fet sant Anselm en el seu conegut argument ontològic: «Por manera que, según Descartes, hallamos en nuestra conciencia el pensamiento; en éste hallamos la idea de Dios; en esta idea hallamos un argumento demostrativo de la existencia del mismo Dios y de sus perfecciones; y el conocimiento de la veracidad divina es para nosotros una firme garantía de la legitimidad del criterio de la evidencia».¹³⁸

Balmes, però, troba també punts febles o no ben definits en la filosofia del racionalista francès. Descartes havia sostingut que l'essència de l'ànima era el pensament i que aquesta no deixava mai de pensar, ja que, en cas contrari, perdria el seu atribut constitutiu; ara bé, a aquesta doctrina, s'hi podien fer diverses objeccions. Balmes es pregunta: «¿Cómo se prueba que el pensar sea la esencia del alma? ¿Cómo es posible que un fenómeno que tiene todos los caracteres de modificación, sea el constitutivo de una substancia? ¿Cómo se prueba que el alma piensa siempre? ¿No parece que la experiencia enseña lo contrario?». Balmes admet que, certament, coneixem l'ànima pel pensament, però, d'això, no se'n segueix que l'ànima sigui el pensament mateix. El defecte de Descartes, aquí, ha estat prendre el fenomen per la substància en la qual es realitza. «Deseoso de fundar la filosofía sobre nociones claras —indica—, se paraba en lo que veía claro y decía: no hay más, en vez de decir: no veo más».¹³⁹ Doctrines com aquesta eren, per a Balmes, manifestacions explícites de l'encastellament en el seu «jo» que havia patit Descartes; ara bé, al contrari de Kant, que s'hi havia establert definitivament «com en una illa de la qual no és possible sortir sense ofegar-se en l'abisme de l'Oceà», el filòsof francès sortirà ràpidament del seu «jo» amb la finalitat d'elevant-se vers Déu i posar-se en comunicació amb el món físic.¹⁴⁰

Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) és qualificat per Balmes de jutge competent, com a metafísic, com a físic i com a geòmetra.¹⁴¹ Tant en la filosofia com en la religió, cercava la veritat, «siendo de notar —puntualitza el pensador català— que, nacido y educado en la religión protestante, supo elevarse sobre las preocupaciones de sus correligionarios, haciendo justicia al catolicismo en casi todos los puntos, y escribiendo su famoso Sistema Theologicum, que pudiera hacernos dudar de que muriera protestante»;¹⁴² i «ha dicho con tanta verdad como ingenio: Proscribir la razón para afirmar la revelación, es arrancarse los ojos para ver mejor los satélites de Júpiter al través de un telescopio».¹⁴³ Leibniz conciliava les seves teories amb la llibertat de Déu i la de l'home; per això, diu Balmes que «no sería justo atribuirle consecuencias que él rechazaba: en tal caso, debe impugnarse la doctrina, pero respetando la intención del autor. Los extravíos que padece provienen de lo extraordinario de su genio, ávido siempre

130. BALMES, Jaime. *Filosofía fundamental*. Barcelona: Imprenta Barcelonesa, 1915, tomo III, p. 32.

131. *Idem*, p. 33.

132. LÓPEZ MEDINA, op. cit., p. 94.

133. HF, p. 127: 243.

134. HF, p. 126: 240.

135. HF, p. 134: 252. «En lo tocante a la religión, concilió con el espíritu de examen su adhesión al catolicismo. Entre las máximas fundamentales que adoptó para seguir su carrera sin peligro, figura en primer lugar la de conservar constantemente la religión en que por la gracia de Dios había sido instruido desde la infancia...» (HF, p. 137: 256).

136. HF, p. 135: 254.

137. HF, p. 137-138: 257-258.

138. HF, p. 140-141: 263. Balmes havia acceptat les crítiques de medievals i moderns de l'argument ontològic de sant Anselm: «Así es que los escolásticos no admitían el argumento de San Anselmo, que propuso también Descartes. Todo cuanto han dicho de sólido contra este argumento los filósofos modernos, incluso Kant, lo había expresado con suma claridad y brevedad Santo Tomás de Aquino» (HF, p. 128: 245).

139. HF, p. 141: 264-265.

140. HF, p. 172: 310.

141. HF, p. 116: 215.

142. HF, p. 164-165: 300.

143. HF, p. 193: 344.

*de explicaciones nuevas, y que era atrevido porque se sentía poderoso».*¹⁴⁴ Pel que sembla, doncs, el filòsof alemany no és hereu de cap error del passat, ni del remot ni de l'immediat.

La seva filosofia és compatible amb els principis de la religió cristiana: no admet la unitat de la substància: al contrari, les mònades són substàncies distintes i diferents entre si; l'univers procedeix de Déu, no per emanació, com sostenien els panteistes, sinó per creació, com ho entenen els cristians; en Déu, es troba la raó suficient de tot; i Déu ha atorgat lliurement a les mònades creades el coneixement que tenen.¹⁴⁵ La substància no és un mer subjecte, un *substratum*, sinó una força o principi d'activitat.¹⁴⁶ Déu és l'ésser infinit, etern, immutable, omniscient, creador *ex nihilo* i unitat suprema.¹⁴⁷ Les ànimes racionals són una sèrie de mònades o unitats dotades d'una representació intel·lectual, clara i distinta,¹⁴⁸ les quals no influeixen físicament sobre el conjunt de mònades constitutives del cos; així, tant el cos com l'ànima van exercint llurs funcions amb total independència, però sempre amb la més perfecta harmonia. Per a Balmes, aquesta hipòtesi és enginyosa, però es pregunta pel seu fonament i per la possibilitat de salvació, en ella, del lliure albir.¹⁴⁹

Segons Leibniz, res no es fa sense raó suficient; tanmateix, Balmes li objecta: «¿cómo probará que no puede haberla para criar dos o más seres semejantes en todo y sólo distintos en número? Para un artefacto, ¿no pueden ser necesarias o convenientes dos o más piezas enteramente iguales? ¿Por qué no será posible lo mismo en el universo?».¹⁵⁰ En voler Déu escollir entre els mons que hagués pogut crear, és necessari suposar un motiu per a la seva elecció, i aquest només es pot trobar en els graus de perfecció dels mons possibles. Leibniz s'afilia a l'optimisme: el nostre món és el més perfecte dels possibles. Balmes, però, veu que aquesta teoria s'oposa al poder diví i no es fonamenta en cap mena de raó: «¿Por qué se afirma que Dios debió escoger lo más perfecto? ¿Podía Dios dejar de criar el mundo? ¿Sí, o no? Si podía, se infiere que Dios no está precisado a hacer su obra lo más perfecta posible, pues que hasta podía no hacer ninguna, en cuyo caso no habría ciertamente el mayor grado de perfección, pues no habría ninguno. Si no podía, resulta que la creación es necesaria, y el optimismo quita la libertad a Dios. ¿Cómo podemos saber la razón que la sabiduría infinita ha tenido para escoger esto o aquello? En pro de la menor perfección, ¿no puede haber motivos que se ocultan a nuestra flaca inteligencia?».¹⁵¹ Encara que hom pugui fer-li objeccions i s'observi algun perill en alguna de les seves doctrines, Balmes creu que Leibniz mereix ésser tractat amb respecte, i que, «si se levantara del sepulcro confundiría de una mirada a esa turba de filósofos, que, sin poseer ni su saber ni su ciencia, disuelven las ideas en su patria, Alemania, y preparan desde allí grandes calamidades al mundo entero».¹⁵²

144. HF, p. 164-165: 300.

145. HF, p. 165-166: 301.

146. HF, p. 163: 299.

147. HF, p. 159: 293.

148. HF, p. 160: 294.

149. HF, p. 161-162: 296.

150. HF, p. 162-163: 298.

151. HF, p. 159-160: 293.

152. HF, p. 159: 292; p. 164-165: 300.

Malgrat les objeccions que els pugui fer, les filosofies de Tomàs d'Aquino, de Descartes i de Leibniz ofereixen arguments vàlids a Balmes per confeccionar el seu model de filosofia cristiana.

7. El progrés: entre la tradició i la història

Hi ha episodis de la història de la filosofia que permeten a Balmes reflexionar sobre aspectes relacionats amb aquella vida tècnico-pràctica que també ha estat motor de la història i ha fet possible el progrés de les civilitzacions, de les nacions i dels pobles.

La filosofia dels egipcis es podria haver confós amb la seva mitologia i el llenguatge simbòlic que van emprar els seus savis podria haver estat la causa dels dubtes sorgits sobre el significat de llurs doctrines; però les conseqüències negatives sobre les seves terres, causades per les periòdiques inundacions del Nil, podrien haver estat el motiu de la seva dedicació a la geometria no com a saber teòretic, sinó com a saber tècnic.¹⁵³

Els fenicis són presentats per Balmes com un poble actiu i emprenedor que va conrear també les ciències, tot preferint aquelles que podien ésser d'utilitat per a la vida quotidiana. Es creu que foren els primers que van aplicar l'astronomia a la navegació.¹⁵⁴ Però el nostre pensador anirà més enllà: «Estando los fenicios en incesante comunicación con Oriente, el Egipto y el Occidente, era natural que recibiesen algo de las doctrinas de estos pueblos, y que a su vez sirvieran de vehículo para transmitir las de los unos a los otros. Así se explica por qué se formó por aquellas regiones un vivísimo foco de luz, que resplandeció durante largos siglos. Allí había un gran centro de movimiento, fomentado por la comunicación industrial y mercantil; por consiguiente, era natural que se manifestasen allí mismo los efectos de la vida intelectual de los pueblos. Las naciones, como los individuos, adelantan con las comunicaciones recíprocas: la asociación es una condición indispensable para el progreso, así en lo relativo a las necesidades materiales, como al desarrollo del espíritu».¹⁵⁵ Què hi veu Balmes, en aquest poble? Doncs una clara manifestació del progrés humà tal com s'entenia en la societat moderna i que el nostre filòsof va defensar i divulgar. És fàcil veure que la clàusula final no es limita als fenicis, sinó que es presenta com una regla pràctica per a la mentalitat del seu temps, i que es pot concretar de la següent manera: la comunicació recíproca i la consegüent associació són decisives per al progrés humà, individual i col·lectiu. En un article titulat «Rápida ojeada sobre las revueltas de Barcelona desde 1833 y examen de sus causas», de setembre de 1844, podem veure com la comunicació industrial i mercantil era un tema cabdal per a Balmes: «Situada Barcelona a orillas del mar, a las inmediaciones de Francia, y siendo además un punto muy visitado por toda clase de extranjeros, natural es que participase más que otras poblaciones de España de las ideas y costumbres que habían adquirido mucha pujanza y extensión en otros países de Europa, y

153. HF, p. 19: 17.

154. Recordem que Balmes havia indicat que els caldeus havien aplicat els seus coneixements d'astronomia a l'astrologia.

155. HF, p. 20: 19.

particularmente en el reino vecino. Hallándose además esta ciudad muy adelantada en industria y comercio, y sintiéndose con irresistible tendencia a progresar más y más en dichos ramos a causa del conjunto de circunstancias favorables que en otro lugar hemos señalado, debió suceder que entrase más fácilmente en el movimiento que arrebata a los demás pueblos, supuesto que en la industria y en el comercio hay no sólo la fabricación y transporte de los efectos manufacturados, sino que también sirven de vehículo para la circulación y propagación de las ideas y costumbres».¹⁵⁶ El progrés és el resultat de les comunicacions recíproques entre les societats, en les quals no només es confirmen els avançaments en la indústria i el comerç, sinó en el desenvolupament de l'esperit humà.

Balmes advoca, en tots sentits, per la racionalitat. Què en traiem de mantenir narracions sense fonament sobre esdeveniments escaiguts en les vides dels filòsofs? En el cas del desgraciat final d'Empèdocles en el cràter de l'Etna, no seria més senzill afirmar que, afeccionat com era a l'estudi de la natura, va voler examinar de prop els fenòmens del volcà i, per això, va caure dins, que dir que va voler passar per Déu i va desaparèixer extraordinàriament?¹⁵⁷ Hi ha actituds, com les dels cínics, que, malgrat que es puguin justificar per la seva finalitat espiritual o perquè resultin simpàtiques, no es poden tenir com a exemplars: «¿Quién duda que el hombre debe perderlo todo antes que la virtud; y que las riquezas, los honores, los placeres son objetos deleznable, indignos de nuestro amor? Pero, inferir como los cínicos que nuestras casas deben ser un tonel, nuestros vasos la mano, y que para las necesidades de la vida no debemos atender a las relaciones sociales, es una exageración no prescrita por la virtud. Ésta, llevada a un alto punto, puede ciertamente conducir a un desprendimiento heroico, a una pobreza absoluta, a privaciones y sacrificios de toda especie; pero nunca traspasa los debidos límites, olvidándose de lo que disponen la prudencia y la decencia; una virtud imprudente e indecente no sería virtud».¹⁵⁸ Balmes no es col·loca en el lloc dels cínics, sinó en el de la persona amiga i amant de l'ordre, del treball, dels bons costums, de les bones maneres i de les tradicions, que veu un comportament inacceptable en el que podria passar com una anècdota simpàtica i atractiva. Segons ell, els cínics identifiquen la virtut amb una actitud viciosa, fet que duu a una contradicció que, necessàriament, s'ha de rebutjar.

Com la major part dels historiadors i publicistes conservadors de l'època, Balmes atribueix la destrucció de la civilització romana d'Occident als bàrbars. Si alguna cosa es va salvar d'aquella època, fou gràcies a la intervenció de l'Església: «Debiese al clero, y muy en particular a los monjes, el que se conservasen los antiguos manuscritos, y que no se perdiera del todo la sabiduría de los siglos anteriores. Con la decadencia del imperio de Oriente, se extinguían también las luces en la patria de Platón y de Aristóteles: la escuela de Alejandría, ya debilitada bajo el emperador Justiniano, acabó del todo en tiempo de León Isaurico».¹⁵⁹ L'Església es veu com una institució portadora d'ordre i de defensa dels autèntics valors, i, en certa manera, Europa és la seva expressió política i social: «La Euro-

pa, no obstante su decadencia, abrigaba un germen de vida que se debía desarrollar con el tiempo; y así vemos que, tan pronto como disminuye algún tanto o da siquiera treguas a la fluctuación de los pueblos bárbaros, asoma la luz de las ciencias, como la aurora de un hermoso día. Es interesante el ver a Carlomagno llamando a Alcuino para enseñar en su corte, fundando academias, promoviendo las luces, reuniendo y protegiendo a los sabios ocho siglos antes que Luis XIV. Ya se deja concebir que los adelantos no podían ser notables, pero sí se conservaba al menos la afición al estudio, y se depositaba en los espíritus el germen de curiosidad y de amor al saber, que tan óptimos frutos debía producir en los siglos venideros».¹⁶⁰ A Balmes, li interessa remarcar el que suposa la recuperació del que podria haver-se extingit o perdut amb la barbàrie, així com temperar l'originalitat de la il·lustració i demostrar que l'edat mitjana no havia estat una frenada en el progrés de la civilització.

Al començament del capítol sobre l'escolàstica, Balmes ens diu que aquesta filosofia es va ensenyar a Espanya fins a la revolució, i que va mantenir alguns establiments fins als desastres de 1835.¹⁶¹ «Cuando sobrevinieron los desastres de 1835 —escriu Balmes en l'esmentat article sobre les revoltes de Barcelona—, el incendio de los conventos, el asesinato del general Bassa, el furor contra el general Llauder, poco antes objeto de tan solemne ovación, y el desbordamiento universal de las ideas y pasiones revolucionarias, todavía era mucha la popularidad que disfrutaban en Barcelona las medidas extremadas; y no son pocos los que actualmente se avergüenzan de haberse complacido en el fondo de su corazón en los horribles crímenes de aquellos días de infausta memoria, ya que de una manera más o menos directa no contribuyeran a consumarlos».¹⁶² Com molt bé es pot veure en el cas espanyol, les modernes revolucions arremeten contra la institució que vetlla i difon aquesta filosofia. Balmes deixa molt clar que la càrrega contra l'Església és la càrrega contra la filosofia escolàstica i viceversa.

Després de l'acurada exposició sobre la filosofia de Tomàs d'Aquino, Balmes cita com a escolàstics els franciscans: sant Bonaventura (1221-1274), Duns Escot (1266-1308) i Guillem d'Ockham (1298-1349),¹⁶³ i passa a denunciar les anomalies i ridiculeses a les quals va arribar la baixa escolàstica: «La filosofía escolástica, que de suyo propendía a la sutileza, fue degenerando entre las disputas de las escuelas. Conocidas son las cuestiones inútiles y hasta extravagantes que se llegaron a suscitar, y que consumían un tiempo que se hubiere empleado harto mejor en estudios más positivos». És una crítica semblant a la que havia fet a la lògica dels estoics: «Su lógica abundaba de sutilezas; ocupándose sólo en la parte relativa al arte de disputar, se olvidaban de la inventiva».¹⁶⁴ La insistent dedicació a les frívols disputes va coincidir amb l'ascendent oposició antiescolàstica en els àmbits intel·lectuals;¹⁶⁵ tanmateix, Balmes creu que aquella espècie de gimnàstica intel·lectual va fortificar l'art de pensar (la lògica), «preparando

156. BALMES, Jaume. *Escritos sobre Catalunya*. Vic: Eumo Editorial, 1998, p. 161-162.

157. HF, p. 40: 61.

158. HF, p. 65: 111.

159. HF, p. 98: 177.

160. HF, p. 99: 180.

161. HF, p. 110-111: 200.

162. BALMES, *Escritos sobre Catalunya*, op. cit., p. 165-166.

163. HF, p. 129: 247.

164. HF, p. 76: 141.

165. HF, p. 132: 250.

*el camino a ulteriores adelantos, cuando se empleasen otros métodos».*¹⁶⁶ D'altra banda, grans homes de l'edat mitjana, com Roger Bacon (1214-1294), Albert Magne (1206-1280) o Ramon Llull (1232-1316), van contribuir a l'avançament de la ciència, però Balmes reconeix que la seva tasca no fou la que s'efectuaria amb la restauració literària: «*Fue preciso que transcurriesen muchos años, y que se hicieran otras tentativas para que el espíritu humano hiciese la evolución que se consumó en la época de Descartes*».¹⁶⁷ El Renaixement o, com diu ell, «l'època de transició» ens deixarà la empremta i el descobriment dels nous mons, esdeveniments que acabaran de donar un fort impuls a l'evolució del moviment europeu començat en l'època de les Creuades. El fet d'estudiar l'antiguitat en les seves mateixes fonts duia a restar insatisfets amb les traduccions d'Aristòtil realitzades pels àrabs i a no donar importància als seus comentaris ni a les discussions dels escolàstics.¹⁶⁸ La intenció de Balmes és doble: (a) denunciar el que ell suposa que, per inútil, no ha contribuït al progrés de la humanitat; i (b) confirmar que les grans idees són el motor de la història.

S'ha de veure globalment què entén Balmes per història de la filosofia. És normal que es preguntí per quines són les conquestes de la filosofia: «*¿Cuáles son las conquistas prácticas de la filosofía? En el orden material, muchas; en el social, harto escasas; en el moral y religioso, ninguna*».¹⁶⁹ La filosofia no és saviesa, no és perfecció; però això no vol dir que s'hagi de negar o de rebutjar, però sí conèixer i ésser conscient de la seva insuficiència.¹⁷⁰ Comparat amb el de l'Escriptura Sagrada, el saber filosòfic mostra notables deficiències; ara bé, el seu menyspreu s'haurà de tenir com una espècie d'insult a la raó. L'important és no oblidar que la religió es troba en un nivell superior: «*La filosofía no muere ni se debilita por estar a la sombra de la religión, antes bien se vivifica y fortalece; el espíritu nada pierde de su brío, antes vuela con más osadía y soltura cuando está seguro de que no se puede extraviar. Al que quiere ser filósofo sin abandonar la religión, se le imponen condiciones, es verdad, pero ¿qué condiciones tan felices! No ser ateo, ni materialista, no ser fatalista, no negar la moral, no negar la inmortalidad del alma: ¿y es por ventura ofuscar la razón el prohibirle que empiece por sumirse en el caos, negando a Dios? ¿Es degradar el espíritu el vedarle que se niegue a sí propio, confundiendo con la materia? ¿Es afear el alma el precisarla a admitir una cosa tan bella como el orden moral? ¿Es esclavizar al hombre el imponerle la obligación de reconocer su propia libertad? ¿Es apocar el alma el precisarla a reconocer su inmortalidad? Dichosa obligación la que nos preserva de ser ateos y de confundirnos con los brutos*».¹⁷¹ Amb aquesta apologia de la religió, Balmes demostra ésser fill de la tradició escolàstica. La filosofia s'eleva a un grau altíssim després de l'aparició del cristianisme: «*En las regiones de la metafísica y de la moral, el espíritu humano se muestra tanto más poderoso, cuanto más participa de la influencia del cristianismo*».¹⁷² Per al nostre pensador, l'autèntic reconeix-

166. HF, p. 129-130: 248.

167. HF, p. 130: 249.

168. HF, p. 132: 250.

169. HF, p. 210: 374.

170. HF, p. 214-215: 385.

171. HF, p. 215: 387.

172. HF, p. 214: 384; p. 216: 389.

ment de la raó i de la veritat per part de l'ésser humà passa per l'assimilació de les creences de la doctrina cristiana i per l'eliminació de totes aquelles idees que li siguin hostils.

Conclusions

Llegida la *Historia de la filosofía* en el context del *Curso*, t'adones que hi ha aspectes de la filosofia que només poden ésser comprensibles en un discurs històric. Balmes indica el mètode que ha seguit: «*Advierto que no he forcejeado para encontrar relaciones entre las escuelas, ni hacerlas entrar en cuadros formados con sistema; cuando no, he prescindido de clasificaciones, en cuya exactitud tenía poca fe*».¹⁷³ Moltes de les reflexions filosòfiques que hi trobem s'han de llegir com a autèntics complements del que ja s'ha sostingut en els altres tractats del *Curso*, en la *Filosofía fundamental* o en *El Criterio*. Probablement, aquest complement no el necessitava aquell que ja s'havia instruït en la *Filosofía fundamental*, però sí aquell que només havia llegit les primeres parts de la *Filosofía elemental*.

Certament, és una història desigual i desproporcionada; tanmateix, no podem assegurar si la causa d'això era la manca d'informació o de temps, les circumstàncies personals, o el desig de l'autor. Podem dir, però, que el que hi ha en les seves pàgines és suficient com a filosofia elemental i com a apologia. Som del parer que Balmes no tenia pensat fer una història de la filosofia fora del curs de filosofia elemental, i això s'ha de remarcar per no atribuir-li falses realitats o obres de to menor. No s'han d'obviar tampoc les dificultats que suposa haver de treballar amb documents del passat i que el mateix Balmes reconeix com a focus d'error: «*Sería muy curioso ver resucitados a los antiguos filósofos para que oyesen la exposición que se hace de sus doctrinas; es harto probable que muchas veces no las conocerían ellos mismos. La distancia de los tiempos, la alteración de los escritos, las dificultades de los idiomas, la mala interpretación de las expresiones misteriosas, deben de producir equivocaciones gravísimas*».¹⁷⁴

Malgrat que respecti l'exposició cronològica de filòsofs i corrents, Balmes parteix de l'existència d'una sèrie de posicions o doctrines filosòfiques determinades (eclecticisme, escepticisme, idealisme, materialisme, atomisme...), d'Orient a Occident, que canvien o evolucionen al llarg de la història i que poden ajudar o perjudicar l'home en la seva recerca de la veritat. La nostra intenció ha estat presentar l'evolució d'aquestes doctrines i constatar que una de les funcions de la *Historia de la filosofía* de Balmes va ésser mostrar quan i com es manifestaven al llarg dels temps. Per al vigatà, és important fixar l'origen d'aquestes idees: les indubtables i les inacceptables. És cert que les filosofies són la producció dels filòsofs i això queda molt clar en el seu escrit; però el més important, pedagògicament parlant, és fer veure tot allò¹⁷⁵ que pugui causar problemes en una correcta orientació vers la veritat, que és el que de debò ha de perseguir la filosofia.

173. HF, p. 5-6.

174. HF, p. 32: 46.

175. Vegeu, novament, HF, p. 215: 387.